

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ В УМОВАХ КРИЗИ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ: ГЛУХИЙ КУТ ЧИ ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ПРОРИВ

Запропоновано модель суспільно-політичних відносин, що ґрунтується на регулюванні через механізм держави конкуренції за доступ до ресурсів. Показано, що монополізація політичною елітою процесу перерозподілу та вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами є системними факторами.

Ключові слова: відчуження, перерозподіл ресурсів, суспільно-політичні відносини.

The article considers a model of socio-political relations based on the regulation through the process of the state competition for access to resources. It is shown that the monopolization of the redistribution process by the political elite and the seizure of state resources by the most resource-rich social groups are systemic factors.

Keywords: alienation, redistribution of resources, socio-political relations.

Предлагается модель общественно-политических отношений, основанная на регулировании через механизм государства конкуренции за доступ к ресурсам. Показано, что монополизация политической элитой процесса перераспределения и изъятие государственных ресурсов в свою пользу наиболее ресурсообеспеченными социальными группами являются системными факторами.

Ключевые слова: отчуждение, перераспределение ресурсов, общественно-политические отношения.

Актуальність теми. Дискурс кризи методології в сучасній політичній філософії широко поданий у працях провідних представників практично всіх напрямів і течій західної політичної науки. Однак для вітчизняного академічного середовища він є відносно новим. Українські політичні філософи два з половиною десятиріччя впевнено вибудовували свої світоглядні концепції на підставі положень адептів вільного світу й постіндустріального суспільства. І лише після раптового для них різкого падіння власної купівельної спроможності зненацька виявили, що привабливі засади відкритого суспільства, свободи слова, верховенства прав особистості, рівних можливостей, загального добробуту та їм подібні безжально принесені в жертву жадібності політичних еліт і необхідності придушення останніми потенційного спротиву своїй владі.

Власне, у самій позиції еліт для політичного філософа немає нічого нового. Вона залишається незмінною протягом усього періоду існування «незалежної» української держави. Однак якщо в 1990-ті та 2000-ні рр. інтенсивне перекачування державних ресурсів у кишені новостворюваних владою олігархів можна було без докорів сумління списувати на їх міфічне радянське минуле (або ж реальне минуле українських «національно орієнтованих» високопосадовців), то вже наступного десятиліття з приходом до влади так званих «нових донецьких» такі пояснення

перестали серйозно сприйматися навіть у студентських аудиторіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходом зі світоглядного глухого кута для української політичної філософії стала компіляція західної концепції неопатримоніалізму, згідно з якою еліти нерозвинених країн формують відносини між державною бюрократією й бізнесом за принципом «ресурси в обмін на лояльність», користуючись традиційною прихильністю населення до цієї схеми соціальних відносин. В українському політико-філософському середовищі ця концепція широко подана в працях Олександра Фісуна та його численних послідовників.

Така еволюція вітчизняної наукової думки відбулася без особливого напруження, оскільки у звичному для пострадянської політичної філософії науково-освітньому дискурсі сутність радянської ментальності із самого початку подавалася як довірливе очікування споживачами «халявних» роздач від держави в обмін на повну покірність її необмеженому диктату. Звідси грабіжницьку стратегію сучасних політичних еліт досить логічно можна було пояснювати «совковою» психологією українського народу і його «ватною» тягою до кривавого радянського минулого, прикрашеного дешевою (хоча й недосяжною через тотальний дефіцит) ковбасою.

Другою опорою вітчизняної політичної філософії стала теза, що до влади прийшли «неправильні» еліти, які орієнтуються не на демократичний Захід, а на тоталітарну Росію (котра подається як продовження хтонічного «совка»). Ця теза наведена в працях Євгена Бистрицького, Олександра Дергачова, Сергія Макеєва, Володимира Полохало та ряду інших. Однак саме прозахідні вітчизняні еліти як після першого, так і після другого майданів не криючись нанесли найвідчутніший удар по підвалинах національного економічного суверенітету (і як наслідок – по доходах «середнього класу», до якого зараховували себе вузівські політологи – власники наукових ступенів і вчених звань). А оприлюднені в 2012–2017 рр. результати досліджень про концентрацію бізнесу та власності у світі разом із даними ряду комісій ЄС про критичний стан корумпованості як структур Євросоюзу, так і урядів країн – його членів наочно показали, що перекачування суспільних ресурсів у приватні руки за посередництва державної влади є системним явищем для всіх цивілізованих західних країн [1; 2; 3; 8].

Переважає більшість вузівських політологів намагається уникнути когнітивного дисонансу, що все більш настійливо звертає на себе їхню увагу, балансуючи між вимушеним сприйняттям реальності повсякденного життя й лояльністю до свого роботодавця (який у кінцевому підсумку й представляє правлячу еліту). Та ж частина дослідників, що працює у сфері прикладної політології, уже давно будує аналітичні моделі на підставі конфліктологічних підходів, генетично або онтологічно пов'язаних із марксистською методологією. Ці підходи є не пережитком радянської науки, а були запозичені в західній політичній думки, яка протягом усієї холодної війни успішно розвивала неомарксистські методи аналізу політичних систем. Вони є підґрунтям досліджень стовпів західної соціальної філософії – Теодора Адорно, Іммануїла Валлерстайна, Юргена Габермаса, Карла Дойча, Еріка Оліна Райта, Теотоніу душ Сантуша.

Мета пропонованої статті – демонстрація евристичного потенціалу концепту аналізу суспільно-політичних відносин з урахуванням загальновизнаного в неомарксистській аналітиці фактора конкурентної боротьби за доступ до обмежених ресурсів у суспільстві, що ґрунтується на засадах індивідуальної вигоди.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні найбільш ефективним в аналітичному плані є підхід до політичної сфери як багатовимірного простору конкурентної боротьби ресурсозабезпечених груп, що претендують на розпорядження ресурсами суспільства через механізм держави як універсального апарату адміністративного перерозподілу. Цей простір становить динамічно змінюване силове поле, що створюється під впливом балансу сил тих чи інших мереж ресурсозабезпечених груп і спротиву експропрійованих ними соціальних груп і класів. Політична суб'єктність досягається лише через набуття ресурсного забезпечення й організованість. Намагаючись мінімізувати витрати на взаємне протистояння в умовах задалегідь відомого результату, ресурсозабезпечені групи укладають між собою певні домовленості щодо доступу до контролю над адміністративним перерозподілом ресурсів. Ці домовленості є підґрунтям еволюції політичних інститутів, що, своєю чергою, змінюються під впливом змін балансу сил.

У цій статті запропоновано опис моделі суспільно-політичних відносин, де конкурентна боротьба за доступ до ресурсів між різними групами окремого суспільства регулюється через механізм держави, а держава початково є політичною організацією більшості населення.

Елементами цієї моделі дослідник визначає:

1) соціум – як населення, що проживає на території, контрольованій цією державою;

2) державу – як суверенну організацію соціальної влади, що охоплює певну територію з проживаючим на ній населенням (соціумом);

3) націю – як сукупність більшості соціуму, що має формальне (юридично закріплене за собою) право брати участь у процесах ухвалення владних рішень і формування органів соціальної влади, які ухвалюють ці рішення;

4) політичну еліту – як меншість, що володіє здатністю позаекономічного (за допомогою застосування політичної влади) панування над суспільством. Виходячи з цього, до політичної еліти доцільно зараховувати не тільки суб'єктів, що володіють юридичним правом ухвалення державних і найважливіших політичних рішень, а й суб'єктів, здатних здійснювати довгостроковий вирішальний вплив на цей процес. Таким чином, категорія «політична еліта» в системному плані охоплює не тільки персональний склад органів державної влади, керівний склад вищих органів управління, керівництво парламентських партій, але й лідерів угруповань, що володіють високим ступенем концентрації ресурсів, достатнім для системного впливу на ухвалення державних рішень на свою користь.

Функціями соціуму в цій моделі визначено:

– господарську: освоєння ресурсів заради власного відтворення;

– організаційну: відтворення й розвиток інфраструктури, що дозволяє найбільш ефективно здійснювати освоєння ресурсів і адаптуватися до мінливих умов їх

освоєння;

– культурну: генерування певної парадигми співіснування різних індивідів і соціальних груп у суспільстві, а також стандартів поведінки, заснованих на цій парадигмі.

Функціями держави в цій моделі визначено:

– забезпечення умов для освоєння ресурсів території через владну організацію праці населення;

– підтримання певного порядку соціальних відносин, заснованого на відповідному порядку перерозподілу (вторинного розподілу) освоєних ресурсів позаекономічним шляхом (оскільки первинний розподіл відбувається у сфері господарської діяльності);

– захист цієї території, її ресурсів і соціуму від експансії з боку інших держав і соціумів.

Функціями нації в цій моделі визначено:

– контроль над діяльністю держави (насамперед через механізм партійної системи) і забезпечення безперервного «очищення» й «оновлення» персонального складу державного апарату за допомогою процедури виборів;

– формування «сукупної вимоги» соціуму до держави;

– об'єднання ресурсів окремих громадян для впливу на механізм держави (у межах політичної системи суспільства).

Функції політичної еліти для цієї моделі визначено як:

– здійснення політичної влади над соціумом з метою забезпечення його цілісності та стійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого елітного статусу);

– вироблення стратегії розвитку соціуму й мобілізація суспільства на її реалізацію з допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;

– забезпечення (шляхом вилучення в соціумі на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Здійснення визначених функцій елементами моделі в процесі взаємодії між собою запускає мережу причинно-наслідкових зв'язків, у якій і реалізується сам механізм моделі як умовної аналітичної конструкції. Процес цієї реалізації можна описати наступним чином.

У процесі освоєння ресурсів відбувається їх первинний розподіл серед суб'єктів господарської діяльності. У цьому випадку розглянуто діяльність у сфері виробництва й відтворення (у т.ч. реальних послуг, а також управлінської й контрольної діяльності, що сприяють відтворенню ресурсів і господарської інфраструктури). Первинний розподіл зумовлений, як мінімум, двома факторами, які мають системний характер:

– початковою вартістю ресурсів, доступних суб'єкту господарської діяльності для освоєння (прибутковість оброблення алмазів перевищує прибутковість вирощування картоплі, а прибутковість посередницької діяльності перевищує

прибутковість діяльності виробничої);

– місцем індивіда в господарській діяльності (власник засобів виробництва має можливість привласнення частини результатів праці безпосереднього виробника товарів і послуг).

Для здійснення господарської діяльності більш високого порядку необхідна більш складна інфраструктура, існування якої неможливе без підвищення рівня концентрації ресурсів. Складність управління ресурсами більш високої концентрації диктує необхідність розвитку інститутів господарського управління, які у своїй сукупності становлять інституційний сегмент господарської інфраструктури. Цей сегмент для здійснення своїх функцій володіє певними владними повноваженнями в сфері управління господарством і розпоряджається доступними йому господарськими ресурсами. Звідси еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Відповідно, більшість соціуму відчужується від ресурсів, що викликає соціальне невдоволення, а за певних умов і активний опір з боку значної частини соціуму.

Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп у процесі первинного розподілу зумовлює внутрішню нестабільність соціуму. При цьому концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади. Пільговий доступ до ресурсів для певної соціальної групи означає її більш високу здатність до їх відчуження в менш забезпеченій ресурсами частини соціуму і, відповідно, – більший ступінь здійснення панування над ними. Сукупність відносин панування й підпорядкування формує соціальну ієрархію суспільства. Звідси випливає, що соціальна ієрархія зумовлена ступенем доступу до ресурсів для різних соціальних груп.

Отже, соціальні відносини в описуваній моделі формуються в процесі розподілу, причому нерівномірність останнього є системним фактором. Внутрішня нестабільність соціуму також є системним фактором, для компенсації деструктивного впливу якого необхідний відповідний елемент моделі.

Варіанти такої компенсації можуть бути наступними:

а) перехід до рівномірності первинного розподілу, що в межах реально наявної системи господарської діяльності неможливо в принципі;

б) створення системи вторинного розподілу ресурсів (перерозподіл через позаекономічні механізми, тобто за допомогою соціальної влади), яка дозволила б зняти наявну напругу у відносинах між різними частинами соціуму.

Вторинний розподіл можливо реалізувати лише за допомогою системи примусу, що генерується державою як механізмом політичної влади над соціумом в цілому. Для здійснення своїх функцій держава здійснює вилучення частини ресурсів на свою користь (на громадські потреби). При цьому апарат держави, у межах якого ухвалюються загальнообов'язкові для всього соціуму владні рішення й забезпечується їх реалізація, сам є технологічним ресурсом влади над суспільством. За певного обсягу ресурси, сконцентровані в руках держави, стають окремим об'єктом потенційного освоєння тими соціальними групами, котрі здатні чинити вирішальний вплив на ухвалення рішень щодо перерозподілу [7]. Відчужувані в

держави ресурси можуть або повертатися в сферу господарської діяльності, або виводитися за її межі й ставати недосяжними для освоєння цим суспільством.

Ефективне здійснення державою своїх функцій має наслідком збільшення доступних для соціуму ресурсів, а це, своєю чергою, детермінує розширення соціуму. Останнє робить необхідним перехід соціуму на більш високий ступінь освоєння ресурсів і, відповідно, – ускладнення господарської інфраструктури й культурної сфери. Унаслідок ускладнення сфер життєдіяльності суспільства ускладнюються завдання управління ним, що викликає ускладнення й розширення державного апарату, і відповідно зростає частка ресурсів, відчужуваних державою на свою користь.

Однак обсяг частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів залежить від наступних основних факторів:

– загальна кількість ресурсів, доступних для цього суспільства. У результаті виникає два варіанти критичної ситуації:

а) за певного співвідношення цього показника й показника обсягу апарату держави одиниця ресурсів на одиницю структури державного апарату стає недостатньою для ефективної діяльності держави;

б) за перевищення частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів певної норми, частка ресурсів, що залишаються в розпорядженні соціуму, стає недостатньою для відтворення останнього. Це призводить до зниження обсягу освоєння ресурсів соціумом;

– ступінь примусу за відчуження ресурсів, на який здатна держава. У випадку а) здатність держави до примусу знижується в результаті браку в державному апараті ресурсів влади. У випадку б) ця здатність знижується як у результаті зростання опору з боку населення, так і в результаті зниження загального обсягу ресурсів, що надходять у розпорядження соціуму в результаті господарської діяльності;

– здатність персонального складу державного апарату (функціонери) використовувати надані владні повноваження для відчуження частини державної частки ресурсів на свою користь або на користь соціальних груп, здатних здійснювати вирішальний вплив на ухвалення функціонерами рішень щодо перерозподілу. При цьому виникає два варіанти взаємин між державним апаратом і зацікавленими групами:

а) надання групам частини державних ресурсів в обмін на лояльність цих груп до суб'єкта ухвалення відповідного рішення (тобто обсяг ресурсів у розпорядженні останнього повинен значно перевищувати обсяг ресурсів, доступних для зацікавлених груп). Суб'єкт ухвалення державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, є відносно незалежним від цих груп, однак зацікавленим у їхній підтримці. Він може самостійно обирати групу, якій передасть ресурси. Основним джерелом його доходів стає рента від можливості використання державних ресурсів на власний розсуд. Ця система взаємин описана теоріями патримоніалізму й неопатримоніалізму [5; 6];

б) підпорядкування суб'єкта ухвалення державних рішень зацікавленими групами й прямий контроль останніх над розподілом державних ресурсів. Суб'єкт ухвалення державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, залежний від зацікавлених груп і сам демонструє лояльність до них шляхом ухвалення рішень на

їхню користь.

У процесі впливу на механізм ухвалення владних рішень в особі держави різні соціальні групи набувають характеру суб'єктів і об'єктів політичної діяльності. Інструментами такого впливу стають політичні партії, організації та рухи, а також «групи інтересів», що представляють інтереси окремих соціальних груп (або більш вузьких угруповань у їхньому складі) у конкурентній боротьбі за позаекономічний пільговий доступ до ресурсів. Ураховуючи, що високий ступінь концентрації ресурсів у руках найбільш ресурсозабезпечених соціальних груп означає більш високу здатність останніх до позаекономічного (за допомогою застосування державної влади) відчуження ресурсів у решти соціуму, політичне панування ресурсозабезпеченої меншості над більшістю є системним фактором. Більшість здатна компенсувати для себе цей фактор через об'єднання в масові політичні партії (створення об'єданого мегаресурсу). Однак при цьому виникає описана «залізним законом олігархізації політичних організацій» Р. Міхельса проблема відчуження функціонерами, що складають партійний апарат, на свою користь наданих їм від імені організації повноважень і ресурсів управління [4].

Становище політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються в соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (у тому числі технологічними – такими як держапарат, законодавча система й т. д.) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів у довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти й зростання її запитів, а також збільшення чисельності й зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти й тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, у свою чергу, призводить до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь. Зменшення ресурсів, що надходять у сферу господарської діяльності, уже в короткотерміновому плані призводить до зниження обсягу ресурсів, що надходять від цієї діяльності. Відповідно, це знижує й рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти й груп, що її обслуговують, з елітарними запитамі (квазіеліта) за межі елітарного статусу й відповідно втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління, вони формують контреліти, що висувають претензії на вигнання наявної еліти й заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з наявною елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, що ґрунтується на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь наявної еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які відволікаються як

елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це сприяє зниженню обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну а та, у свою чергу, соціальну.

Аналіз суспільно-політичних відносин на підставі цієї аналітичної моделі дозволяє зробити наступні висновки.

1. Еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп у процесі первинного розподілу зумовлює внутрішню нестабільність соціуму, для компенсації якої застосовується владний перерозподіл ресурсів через механізм держави.

2. Держава як розпорядник значного обсягу ресурсів, що вилучаються в соціуму в процесі перерозподілу, є об'єктом владного впливу з боку соціальних груп, здатних сконцентрувати достатній для цього обсяг ресурсів. Відносини між державою й цими групами визначаються співвідношенням обсягів концентрації ресурсів та ефективністю їх застосування. Вилучення державою ресурсів на свою користь і вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами й угрупованнями є системними факторами описуваної моделі.

3. Нація, яка складається з конкурентних між собою в боротьбі за доступ до ресурсів соціальних груп і угруповань, не є внутрішньо єдиним суб'єктом політики. Стан конкурентної політичної боротьби всередині нації є системним фактором. При цьому меншість нації завдяки високій концентрації ресурсів здатна підкоряти своєму пануванню більшість, завдяки чому отримує право діяти у своїх інтересах від імені цієї більшості. Таким чином, у реальності нація представлена політичною елітою – ресурсозабезпеченою меншістю, що панує над соціумом.

4. Політична еліта перетворюється на чинник дестабілізації соціуму за перевищення критичного для відтворення соціуму порогу частки відчужуваних на свою користь ресурсів. Ураховуючи, що відчуження елітою ресурсів на свою користь має системний характер, це явище також є системним. Таким чином, політичні еліти відіграють ключову роль в утворенні криз, що супроводжують розвиток держави й суспільства.

При цьому ексклюзивне право установ державної влади на розпорядження суспільними ресурсами, які підлягають регулюванню з боку держави, створює так звану владну або політичну ренту. Розгорнута характеристика сутності цієї ренти була подана в межах макроекономічної теорії груп, яка трактує пошук ренти як результат взаємодії певних груп інтересів. В економічній теорії ренти розглядають як прибуток власника ресурсу, що перевищує альтернативну вартість його використання. Стратегія, спрямована на отримання доходів від використання ренти, називається рентоорієнтованою поведінкою.

Така поведінка з боку персонального складу апарату державної влади зумовлена, з одного боку, можливістю й здатністю корпорації чиновників ухвалювати самостійні рішення щодо перерозподілу ресурсів, а з другого – необхідністю для певних ресурсозабезпечених груп, можливості яких отримати максимальний прибуток

обмежені положеннями колективної угоди, порушити інституційні норми шляхом обміну частини своїх ресурсів на пільговий доступ до більшого обсягу ресурсів через ухвалення владного рішення на свою користь.

Таким чином, на підставі вказаної вище методології ми доходимо висновку, що корупція є системним елементом соціальних відносин у суспільстві, що ґрунтується на отриманні індивідуального прибутку. Цей системний елемент у межах конкурентної боротьби за доступ до обмежених ресурсів неминуче відтворюється через механізми підтримання незалежного статусу корпорації державних чиновників, а також прагнення максимізації інтересів учасників угоди в обхід накладених угодою обмежень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У цілому пропонується модель, що дозволяє аналізувати кризові явища, що існують у політичній реальності, не як прояви позасистемного характеру, а як системні фактори, що є наслідком нормального функціонування елементів соціальної, економічної та політичної систем суспільства. Звідси завдання подальших досліджень у цьому напрямку постає виявлення системних елементів і відносин, здатних постати факторами, що компенсують генеровані системою кризові явища.

Література:

1. Credit Suisse Media Releases. Grow thin global wealth remains limited in 2016 – Brexit vote wipes USD 1.5 trillion off UK household wealth / <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/media/news/articles/media-releases/2016/11/en/credit-suisse-research-institute-publishes-global-wealth-report-2016.html>
2. Global Wealth Report 2015 / <https://finance.tut.by/news468498.html?crnd=96473>
3. The Cost of Corruption in Europe – Up to €990 Billion (£781.64 Billion) Lost Annually URL : <https://www.rand.org/news/press/2016/03/22.html>
4. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии // Вся политика. Хрестоматия. Сост. В. Д. Нечаев, А. В. Филиппов. М. : Изд-во «Европа», 2006. С. 158–168.
5. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990. P. 208.
6. *North D.* A Neoclassical Theory of the State // Rational Choice. / Ed. by J. Elster. Oxford : Blackwell, 1986. P. 248–260.
7. *Фисун А.* Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. 2007. №6. С. 8–28.
8. *Хоуп К.* Распределение мирового богатства. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-38641397>.